

УДК 130.121:133.3

Олена Переломова

Відображення християнського світогляду у віршованих творах українських письменників доби Реформації

Розглядаються особливості вияву Реформації як церковно-релігійної і соціально-політичної течії, що поширилася в XVI ст. із Західної Європи і на Україну. Характеризується її вплив на розвиток культури, національної свідомості, політичної активності в Україні. Визначено особливості впливу реформаційних ідей для оновлення православ'я: використання в церковних обрядах живої української мови, заснування національних шкіл і друкарень, підготовка високоосвіченого духовенства. Досліджено, яким чином реформаційні ідеї позначилися на розвитку творчості Герасима та Мелетія Смотрицьких, Касіяна Саковича, Климентія Зиновіїва, Лазаря Барановича. Обґрунтовується теза, що віршовані твори визначних діячів того періоду відображають віросповідальну само-свідомість українського суспільства.

Ключові слова: Реформація, визвольна боротьба, Україна, братства, Відродження, віршовані твори, християнський світогляд, духовні школи

Olena Perelomova

A reflection of Christian worldview in poetical works of Ukrainian writers of the Reformation age

Characteristic features of interpretation of Reformation as a church-religious and socio-political movement that in the 16th century spread from Western Europe to Ukraine are considered. Its influence on the development of culture, national identity, and political activity in Ukraine is characterized. The features of Reformation ideas influencing the renewal of Orthodoxy, like use in religious ceremonies of colloquial Ukrainian language, establishment of national schools and printing houses, training of highly educated clergy, are determined. The impact of ideas of the Reformation age on the development of creativity of Gerasimos and Meletius Smotrytsky, Cassian Sakowicz, Clement Zinoviiv, Lazarus Baranovych is examined. The idea that poetical works of prominent figures of that period reflect confessional consciousness of Ukrainian society is substantiated.

Keywords: Reformation, liberation struggle, Ukraine, brotherhoods, Renaissance, poetical works, the Christian worldview, religious schools

Природа колективної свідомості людства є релігійною своєю суттю. Таке твердження може ґрунтуватися на міркуваннях К. Г. Юнга, який так пояснював своє розуміння поняття релігії: «Релігія, як на це вказує латинське походження цього слова, є ретельним спостереженням за тим, що Рудольф Отто точно назвав «*pnuminosum*» – тобто динамічне існуван-

ня або дія, викликана некерованим актом волі. Нумінозне виступає як незалежна від волі суб'єкта умова. Нумінозне – це або ознака видимого об'єкта, або невидима присутність чогось, що викликає особливі зміни свідомості» [1, с. 133].

Отже, на думку Карла Густава Юнга, досвід нумінозного видозмінює настанову свідомості. Він переконаний, що психічна форма існування переважає над фізичною: «Смішно видається думка про те, нібито існування може бути лише фізичним. Насправді ж єдина безпосередньо нам відома форма існування – це психічна форма. І навпаки, ми могли б сказати, що фізичне існування лише мають на увазі, оскільки матерія пізнається лише через сприйняття нами психічних образів, переданих нашій свідомості органами чуття. Образи, створені уявою, існують, вони можуть бути настільки ж реальними – і настільки ж шкідливими й небезпечними, – як і фізичні обставини» [1, с. 137].

У XVI ст. у всіх європейських країнах надзвичайно гостро стояло питання про роль церкви і релігії. Формування національно-релігійних ідеологій неодмінно супроводжувало формування централізованих держав. Якщо в Італії, Іспанії, Франції утвердився католицизм, у Швейцарії та Голландії – протестантизм, у Британії – англіканство, то на українських землях виникло протистояння двох християнських церков. Українське населення сповідувало православ'я, а Річ Посполита була оплотом католицизму. Католицька церква при підтримці уряду виявляла значну активність та агресивність. З дозволу короля на території держави діяв орден єзуїтів. Українська феодальна верхівка не чинила спротиву покатоличенню суспільства, народ же зберігав відданість православ'ю.

Люблінська унія 1569 р. створила умови для активної діяльності на українських землях єзуїтів – ченцям католицького ордена, які в умовах Реформації відстоювали позиції католицизму. Єзуїтські школи, колегіуми, які з 1571 р. були відкриті в багатьох українських містах (Ярославлі, Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі, Новгороді-Сіверському, Києві), були найкращими на той час навчальними закладами в Україні, тому не дивно, що вони приваблювали дітей православної заможної верхівки українства. Отже, єзуїти поширювали освіту, прилучали українців до досягнень європейської науки. Але часто наслідком такої освіти ставала зміна віросповідальної і національної самосвідомості освіченої української молоді еліти.

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

Укладення Берестейської церковної унії 1596 р. по суті було спрямоване на посилення польського впливу в українському суспільстві. З 1596 р. польським урядом визнавалися лише католицькі і греко-католицькі общини, і все ж більшість парафій в українських землях залишалися православними.

Усупереч розрахункам польського короля, папи Римського, єзуїтів Берестейська унія не спростила, а загострила ситуацію в Україні. Вона викликала гарячі суперечки, чітко виявила позиції, активізувала консолідацію українських культурних сил – православної української шляхти, духовенства, міщан, козацтва. Відразу після проголошення унії її противники зібралися в будинку князя Острозького і прокляли змову. Розгорілася запекла полеміка між найбільш освіченими священиками – противниками і прихильниками унії, склався особливий жанр – полемічна література. У 1620 р. заходом гетьмана П. Сагайдачного православна митрополія з центром у Києві була відновлена. У містах активну діяльність розгорнули братства.

Українська Реформація позначилася тим, що, на відміну від європейських країн, де набували поширення протестантські віровчення, на українських землях реформаційні ідеї використовувалися для оновлення православ'я. Використання в церковних обрядах живої української мови йшло в руслі реформаційних ідей. Такі процеси породили потребу в національних школах і друкарнях, а також у підготовці високоосвіченого духовенства.

У XVI–XVIII ст. спостерігається культурне піднесення, попри те, що цей період був складним у житті українського народу як з точки зору політичних, так і соціально-економічних умов.

Найважливішим чинником, який впливав на розвиток культури в Україні в цей період, була національно-визвольна боротьба українського народу.

Питомим підґрунтям для культурного піднесення в Україні були передусім ще живі традиції Київської Русі, найкраще збережені в західноукраїнських землях, які менше постраждали від монголо-татарської навали. Визнання на державному рівні великим князівством Литовським культурної спадщини Київської Русі також було вагомим чинником культурного піднесення.

У XVI ст. спостерігається також стабілізація і пожвавлення економічного життя, зростання міст. Збільшується кількість великих

українських міст, вони поповнюються красивими кам'яними спорудами. Починаючи з XIV ст. на українські землі прибувають італійські майстри « з Ломбардії, з Феррари, з якогось невеличкого Кампоне... рушали через Карпати й переправи Дунаю майстри, щоб ставити на українській землі церкви й монастирі, шляхетські палаци й купецькі хорони, навчаючи будівників Львова, Луцька, а згодом і Києва, і Переяслава, – суворой стриманості пропорцій ренесансу й щедрості барокканського оздоблення» [2, с. 232].

Піднесенню культурно-освітнього рівня сприяло також те, що вже починаючи з XV ст. діти більш-менш заможних українців здобували європейську освіту в університетах Кракова, Праги, Грейсвальда, Лейпціга, Віттенберга, Відня, Болонї, Падуї. Це такі відомі в історії української культури імена, як професор медицини й астрономії з Дрогобича Юрій Донат-Котермак (Дрогобич), який прославився тим, що став ректором Болонського університету, найвідоміший слов'янський письменник у Західній Європі доби Відродження Станіслав Оріховський, поет Павло Русин з Кросна, поет і вчений Мелетій Смотрицький та ін.

Навчання молоді в європейських університетах було «важливим чинником поширення ренесансних віань та впливів на українських землях. Водночас ця практика створювала передумови для включення українського народу в творення слов'янської культури Відродження» [3, с. 114].

Мультиетнічний склад населення українських міст (найбільше Львів, Київ, Чернівці, Дрогобич), де, крім українців, жили німці, поляки, вірмени, угорці, греки, євреї, не міг не спричинити взаємопроникнення культур і, відповідно, їх взаємозбагачення. Вплив західноєвропейського Відродження та Реформації позначився тим, що гуманістичні настрої та ідеї, європейські художні стилі набували на українському культурному ґрунті нових форм.

У другій половині XV ст. українські православні міщани – торговці й ремісники – створили перші братства, які обстоювали інтереси православної церкви.

Братства організовували друкарні, де видавали церковні книги, засновували школи, у яких навчання велося українською мовою. Особливо відомими були Успенське братство у Львові (1585 р.), Київське Богоявленське братство (1615 р.), Луцьке Чеснохрестське братство (1617 р.).

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

На початку XVII ст. братські православні школи Львова, Києва, Луцька взяли на себе роль національно-культурних просвітницьких закладів. Перша братська школа була відкрита у Львові в 1585 р. У 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа у Києві, першим ректором якої був Іов Борецький. Викладання предметів у школах велося рідною мовою, а двері шкіл були відчинені для всіх бажаючих, незалежно від походження або соціального становища.

У Київське братство в 1620 р. записалося все Військо Запорозьке на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним.

Це було самобутнє явище, яке відіграло важливу роль в українському національному суспільно-політичному і культурному житті.

У 1573 р. Іван Федоров за допомогою меценатів створив у Львові друкарню, де був надрукований знаменитий «Апостол». У маєтку відданого прихильника православ'я князя Костянтина Острозького з його участю було здійснене повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. К. Острозький з метою пошуків достовірного тексту навіть спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, вів листування з Вселенським патріархом, створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого письма, залучив 72 перекладачів, грецьких вчених. У 1581 р. «Острозька Біблія» (1256 сторінок) побачила світ, ставши взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники купили королівські бібліотеки Швеції і Франції, що свідчило про високий рівень видання. У Москві Біблія переписувалася, так що «Острозька Біблія» довго залишалася єдиним такого рівня виданням.

Залежне становище українців у Речі Посполитій спричинило активізацію громадського руху. Ідеї гуманізму та Реформації, проникаючи в Україну, сприяли поширенню освіти, науки, пробуджували інтерес до української історії, мови. У суспільстві росла потреба в освічених людях як для розвитку торгівлі й виробництва, так і для здатності протистояти ополяченню та окатоличенню населення.

У маєтку князя К. Острозького близько 1576–1580 рр. була відкрита перша в Україні школа вищого рівня. Це була Острозька академія, першим ректором якої став український шляхтич Герасим Смотрицький.

Працювали в академії випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Іван Федоров, Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян

Наливайко, Іван Вишенський, ієромонах Кіпріан. В Острозі викладалися «сім вільних наук»: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Провідне місце в програмі навчання посідало вивчення трьох мов: слов'янської, грецької та латини. Острозька академія, як і всі школи того часу, мала переважно гуманітарну спрямованість. З академією пов'язані імена багатьох політичних та релігійних діячів, серед яких були Петро Сагайдачний, Іов Борецький, Мелетій Смотрицький. Зі смертю К. Острозького (1608 р.) академія поступово почала занепадати.

Розвиток книжкової справи був поштовхом для розвитку літератури. У XVI ст. поширюється перекладна література. У цей період перекладаються й публікуються наукові трактати, довідники. Наприклад, з'являється медичний довідник «Аристотелеві врата», з'являються переклади Святого письма. Михайло Василієвич під керівництвом архімандрита Григорія у 1556–1561 рр. у Дворецькому монастирі князів Жеславських Михайлом Васильовичем та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм було перекладене Пересопницьке Євангеліє саме живою народною мовою, так званою «простою мовою» «для лепшого виразуміння люду христіанського посполитого». Це перший із відомих перекладів канонічних текстів староукраїнською мовою. Поява Святого Письма в перекладі українською мовою стала визначною подією для православних українців. Замовниками та меценатами виступили волинські князі Настасія Юріївна Заславська-Гольшанська, її зять і дочка – князі Чорторийські.

Але тогочасна українська еліта не завжди сповідувала національні інтереси, тому в цій історичній ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе козацтво – самобутній суспільний стан, який сформувався в XV–XVI ст. Саме козацтво підхопило традицію національної державності, виступило захисником православної церкви, української мови.

Всенародна війна за свободу України 1648–1657 рр. безпосередньо відбилася і на культурному житті. І хоч Гетьманщина включала тільки частину національної території, але саме її існування вело до зростання національної самосвідомості.

Поряд з перекладною літературою з'являються оригінальні твори. У XVI ст. відмічається розквіт українського епосу – створюються думи, балади, історичні пісні. Популярними були цикли дум «Маруся

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

Богуславка», «Самійло Кішка» та ін. В епічних творах, присвячених визвольній тематиці, оспівується лицарство і героїзм, братство і вірність православ'ю.

Наприкінці XVI ст. набуває розвитку полемічна література, спрямована проти колонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Значне місце в українській полемічній літературі кінця XVI ст. належить Стефану Зизанію, Мелетію Смотрицькому. Вершиною ж полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського. У своїх посланнях з Афону в Україну («Послание до всех обще в Лядской земли живущих», «Обличение диавола-миродержца» та ін.) він різко виступав проти польсько-католицької реакції.

У 1621 р. митрополит Іов Борецький від імені «народу російського» склав трактат «Протестація», суть якого полягала в наступному: український та білоруський народи мають право на свою церкву та віру; не можна насильно насаджувати унію, переслідувати та пригнічувати православних у Речі Посполитій. «Протестація» є пам'яткою політичної літератури і мала велике значення для визвольного руху українського народу. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури, які відтворюють полум'яний заклик до збереження унікальної національної і культурної спадщини українства.

У XVI–XVII ст. учні духовних шкіл писали віршовані твори з метою заробітку. Найчастіше це були панегірики або мадригали на замовлення. Водночас цілий ряд імен і віршованих творів цього періоду є досить відомими (Себастьян Кленович – поема «Роксоланія», Симон Пекалід – поема «Про Острозьку війну під П'яткою», Дем'ян Наливайко – книги «Ліки на оспалий умисел людський», «Часослов», Симон Симонід (Шимонович) – книга «Селянки», Мелетій Смотрицький – поема «Лямент у світа вбогих на жалісне переставлення Леонтія Крповича», Касіян Саківич – «Вірші на жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», Симон Зиморович – книга «Роксоланки, або руські панни», Софроній Почаський – книга «Евхарістиріон, або вдячність», Афанасій Кальнофойський – книга «Тератургіма, або чуда», Кирило Транквіліон-Ставровецький – книга «Перло многоцінне», Бартоломей Зиморович – книга «Селянки нові руські», Лазар Баранович – книга «Аполлонова лютня», Іван Величковський – рукописна книга «Зегар з полузегарком», Климентій Зиновіїв – рукописні збірники віршів та ін.).

Українські поети часто використовували біблійні теми, багато уваги приділялося проблемам моралі, релігії, що відповідало тогочасним смакам. «В історії української поезії накреслюється безперервна традиція рецепції Біблії» [4, с. 11].

Одним з найвідоміших письменників-полемістів був Герасим Смотрицький. Найбільш відомим його твором є трактат «Ключ царства небесного» (1587 р.), у якому лунало звернення до українського та білоруського народів стати на захист національних традицій.

Віршований твір Герасима Смотрицького має назву «Із «Біблії». Острог 1581 р.». У ньому він прославляє князя Острозького за його патріотичну позицію в обороні віри православної:

*Й ти знамення хреснеє не даремно носиш,
До Костантина Великого ти себе підносиш,
Котрий на небесах уздрів і переміг супостатів,
Ти ж долай еретиків, бісових тристатів.
Хрест – то похвала царів,
Бісам невиносний рив [5, с. 61].*

Герасим Смотрицький був також одним з найвідоміших письменників-полемістів. У відомому трактаті «Ключ царства небесного», 1587 р. він закликає стати на захист національних традицій. У «Плутархусі» автор вдається до моральної настанови, застерігаючи віруючих від спокуси надмірності і гріховними розкошами:

*Коло тебе хай такі добре місце мають,
Що в житті не все собі радо дозволяють.
Кому розкіш дорога, але не мила цнота,
Перед тими накажи зачинить ворота [5, с. 61].*

Мелетій Смотрицький в поемі «Лямент у світа вбогих на жалісне переставлення Леонтія Карповича...» також закликає боронити «народ християнський» від злих ворогів:

*Отож, Боже всесильний, закрий шляхи злону,
Не дай напасті взнати із вірних нікому,
Накажи пса лихого в'язати при гробі
Ти своєму в мамлюцькій зловісній особі.*

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

*Щоб усе християнство, усім своїм складом,
Всіх різниць у визнанні, було твоїм стадом,
Од чуток стало вільне, од страху й тривоги,
Од меча і пожежі. Зламай вражі роги!
Уйми гнів свій, гнів строгий, гнів Панський,
Піднеси в тій державі народ християнський [5, с. 111–112].*

Вірш ректора Києво-братської школи, відомого поета XVI ст. Касіяна Саковича «На жалібний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» 1622 р. прославляє великого достойника, хороброго лицаря, захисника вітчизни, гідного християнина:

*Волів тож Сагайдачний сам рану прийняти,
Аніж би поганину християн оддати.
Від рани отієї і смерть він приймає,
Та слава його й мужність навік проквітає [5, с. 114].
Нашу віру він беріг в серці своїм свято
І від ворога її боронив завзято.
З військом він своїм не раз в короля просив,
Аби віру святу лях в нас не колотив [5, с. 116].*

Визначний громадсько-політичний діяч другої половини XVII ст. Лазар Баранович заснував у Чернігові власну друкарню, об'єднав навколо себе чернігівських поетів. Він є автором численних проповідей, віршів, полемічно-богословських трактатів. Його вірші мають морально-дидактичне спрямування і апелюють до християнських заповідей. Наприклад, вірш «Один багатий, на другому лати»:

*Багачу, маєш більш, ніж потрібно,
Роздай на милість з ласки людям бідним!
Коли б зайвини люди роздавали,
Голоти в світі ми б не подибали.*

*Добро трухліє, викинуть воліють,
Бідаку – брата свого – не жаліють.
Прийма страждущих лоно Авраамове,
Багатим пекло випаде готове! [5, с. 172].*

Таку ж дидактичну спрямованість має і вірш Климентія Зиновієва «Про убогих і багатих»:

*Так щодалі в світі гірш біда наступає,
А убогий чоловік таки потерпає,
Хоч і може дещо він в людей заробити,
Та багатий не бажа йому заплатити.
Що ж за користь їм така: платить не бажають!
Із притримання того пожитку не визнають,
Бо стократний їм за те ущербок буває,
А за сльози бідаків ще й Бог покарає [5, с. 206].*

Унаслідок взаємодії людини зі світом формується її уявлення про світ, модель світу, спосіб мислення, що відображає фундаментальне поняття «картини світу». Картина світу – це знання про світ, яке є підвалиною індивідуальної і суспільної свідомості. Картина світу – цілісний, глобальний образ світу, який є наслідком усєї духовної активності людини, вона виявляє ментальність того чи іншого народу.

Аналіз віршованих творів в діахронному зрізі дає змогу простежити еволюцію духовних пошуків нашого народу не лише через пряме засвоєння Слова Божого з Біблії, але й опосередковано – через художні тексти. Мислення українців, опосередковане християнським світоглядом, у свою чергу, знайшло відображення у творчості письменників, які відтворили особливості світобачення нації, її культурної свідомості.

1. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг ; [сост. и вступ. ст. А. М. Руткевича]. — М. : Ренессанс, 1991. — 304 с.
2. Бажан М. Люди. Книги. Дати / М. Бажан. — К., 1962. — 240 с.
3. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. — К., 2006. — 347 с.
4. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття : монографічне дослідження / Ірина Бетко. — Zielona Góra : Kijów, 1999. — 160 с.
5. Антологія української поезії : в 6 т. / упоряд. В. Шевчук. — К. : Дніпро, 1984. — Т. 1. — 454 с.